

Костянтин ТИЩЕНКО

Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601, Україна
Електронна пошта: tysscc4@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0493-1497>

Пам'яті Ніни Федорівни Клименко

ПРАДАВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ВІДДЗЕРКАЛЕНА В МОВАХ СУСІДІВ. 1

Визначальні для теми дві групи гомологічних рядів відповідностей явищ української та сусідніх мов поділено на міжслов'янські (1 – 6) та навколослов'янські (7–10).

У першій частині статті систематизовано збіги української мови: (1) з верхньолужицькою мовою (I–II ст.) — компенсаторне подовження *e*, *o* > *i* у закритому складі (Г. Шустер-Шевць), що легалізує поняття праукраїнської мови; протетичні *w-*; масові лексичні й граматичні збіги; (2) з полабською мовою — таке саме подовження *e*, *o* > *i* (К. Полянський), а у говірках Сіверщини й Закарпаття повний збіг *o* > *ü*; також *ě* «ять» > *i*; протетичні *w-*, вокалізація *ɨ*. Далі показано: (3) причетність оскольського реліктового ареалу українських поліських говірок до дії правила периферійних архаїзмів (Ж. Жильерон); (4) у білоруській мові — масові лексичні й граматичні збіги (Г. Півторак), контраст мовних явищ обабіч лідсько-лоївського пасма ізоглос (Ю. Шевельов); (5) у новгородських грамотах XI–XII ст. — системність праукраїнських рис окремих грамот свідчить про впливи говірки Києва (Г. Півторак; В. Янін, А. Залізник, В. Даль); (6) у праслов'янській мові (II ст.) — (пра)українські новації *e* у праслов'янському словнику (за списком М. Сводеша).

У другій частині статті показано праукраїнські зв'язки: (7) з готською мовою (III–IV ст.) через її спільно- та східнослов'янські (В. Топоров, В. Мартинов) і тільки українські впливи — лексичні, граматичні, онімні; (8) з британськими кельтськими мовами (II ст.) — їхня новація, суфікс сингулятива **-ина** (Л. Беднарчук), добре засвоєна українською, є репліки онімів і міфологем; (9) з народною латиною (II ст.) — український простий майбутній недоконаний час *e* аналогією до зах.-романських мов (І. Шаровольський); існують контактні лексичні латинізми; (10) зі скіфською мовою (-V — -II ст.) — заміни давньогрецьких фонем у скіфській вимові (за Аристофаном) — такі ж, як і в українській; від скіфів прийшли фонема укр. /г/ [h̥] і теонім *Вій* (В. Абаєв), іранські імена киян з літопису, іранізми у лексиці й онімах. Висновок: мова досі свідчить і про включеність праукраїнських говірок до праслов'янського континууму, і про прадавність контактів.

Ключові слова: українська мова, праслов'янська мова, прадавні мовні контакти, звукові, словотвірні, граматичні відповідники; запозичена лексика, оніми.

Цитування: Тищенко К. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. 1. Мовознавство. 2023. № 1. С. 14–28. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-328-2023-1-002>
Citation: Tyshchenko K. (2023). Pradavnist ukrainskoi movy, viddzermalena v movakh susidiv. 1 [The ancientness of Ukrainian as reflected in neighbouring languages. 1]. *Movoznavstvo*, (1), 14–28 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-328-2023-1-002>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Нові погляди особливо нас вражають, коли побудовані на давно відомих фактах [Регирер : 182]. Пів століття тому Г. Шустер-Шевць зробив своє відкриття в галузі верхньолужицької історичної фонетики; від 1950-х рр. відомо про діалектне [ʏ] на Сіверщині, пасмо ізоглос упоперек Білорусі, грамоти на бересті з Новгорода, базовий список слів М. Сводеша; тексти XVIII ст. тоді ще вживаною полабською мовою. Споконвіку на видноті масові українські мовні явища — фарингальне -г- [h], майбутній недоконаний час (*істиму, житимеш*), словотворчі суфікси -ар і -ина (засвоєні відповідно від скіфів, римлян, готів, кельтів). У нашому дослідженні всі названі вище і, що істотно, здавна відомі мовні факти перетнулися з новими перспективними наслідками для історії української мови.

І. Українська в історичному сусідстві слов'янських мов

1. Перший свідок існування праукраїнської мови — верхньолужицька мова. У змістовному науковому житті серболужицького мовознавця Г. Шустера-Шевця від 1970-х рр. пріоритетом було й трактування верхньолужицько-українських мовних паралелей як доказу прадавнього віку обох мов: «Між територіальним поширенням ізофон та їхнім віком повинен існувати <...> прямий причинний зв'язок, тобто великі розміри території поширення ізофон, як правило, вказують на велику давність мовних новацій («правило Шустера-Шевця». — *К. Т.*). На користь первісного проміжного становища пралужицького діалекту та його вільного контакту з прасхідно- й прапівденнослов'янськими мовами <...> свідчить низка <...> лужицько-східнослов'янських або лужицько-південнослов'янських паралелей, котрі, однак, досі в ході обговорення (?! — *К. Т.*) розглядалися як випадкові збіги. До них належать: <...> компенсаційне подовження у верхньолужицькій та українській мовах <...> в однакових структурних умовах, пор. в.-луж. *nós* [nus]/ *nosa* 'ніс ~ носа', *wóz* [vuz]/ *woza* 'віз ~ возу', *plót* [plut]/ *plota* 'пліт ~ плоту', *měd* [mɛd]/ *medu* 'мед ~ меду', *pěc* [pɛc]/ *p'ecu* 'піч ~ печі', поряд з українськими: *ніс/ носа, віз/ возу, пліт /плоту, діал. мід/ меду, піч/ печі* [Шустер-Шевць 1976 : 74–75].

Масштабності відкриття Г. Шустера-Шевця 30 років тому віддав належне О. Стрижак: «Цю паралель, виявлену серед низки інших, поставлено на перше місце не випадково: вона є такою вагомою, що її годі переоцінити. Одним із наслідків цього зіставлення є виявлення історичних коренів української мови, взагалі легалізується поняття її попередниці — мови праукраїнської» [Стрижак 1991 : 177–178].

Річ у тім, що і Пліній (79 р.), і Птолемей (170 р.) згадують сербів (Serbi, Σέρβιοι) біля Меотиди й адигів-зихів. То ж предки серболужичів/сорабів могли бути сусідами предків українців 1800 років тому на Азові й за часи Великого переселення народів пройшли звідти довгий шлях на захід до Сербії та Лужичини. При цьому вони зберегли мовні риси, спільні з мовою давніх сусідів, за логікою — праукраїнською. Про доказовість просторово віддалених аналогій писав О. Трубочов: «Теорія етногенезу <...> вимагає звернення до типологічного аспекту, причому показовіші стосунки менш сусідські, тобто “чистіші” й не затемнені “перешкодами” тривалого спілкування» [Трубочов 2003 : 8]. Цій умові якраз відповідають пари «українська/серболужицькі» з 31 і 27 збігами мовних рис — на відміну від пари «українська/білоруська» (29 збігів) (пор. підсумки статті в наступному номері журналу).

З ґрунтовних досліджень Г. Шустера-Шевця випливає, що компенсаторне подовження етимологічних [o], [e], крім української та верхньолужиць-

кої, відоме ще чеській, словацькій, польській, полабській мовам. У інших слов'ян такого немає. При цьому звичайно стриманий дослідник не міг не додати, що роками «в ході обговорення» цю спільність апіорно не визнавали (мовляв, «випадкові збіги»).

Діагностичними є і чеські форми майбутнього часу дієслова *йти* — *přijdu, přijdeš* (РЧС : 755)¹. Виходить, на тлі вже й так значного лексичного багатства відповідників, чеська мова за тисячу кілометрів на захід від Сіверщини зберегла форми словозміни з відображенням тієї самої спадщини праслов'янського часу, що й чернігівські укр. *пуйдем, пуйдеши*, і аналогічні сівер. *пуйдем, пуйдеши*. Інші діалектні похідні словоформи дієслів та іменників з компенсаторним подовженням, що їх не заведено фіксувати в словниках, набувають при цьому осмислення як не випадкові, а саме системні, прадавні явища праслов'янської доби. Вони дотепер наявні у живому мовленні українців на півдні Чернігівщини й на Сіверщині — *мўг, побўг, принўс, з нўг, коло ворўт, у двўр, на порўг* тощо.

Висвітленню сіверської говірки сприяв випадок: авторові цих рядків вона добре відома з мовлення кількох поколінь нашого роду і дотепер уживана у с. Клишки під м. Шостка на Сумщині. Я не раз там бував і подовгу жив у хаті моєї двоюрідної бабусі Анастасії Степанівни Киндяк (Цемко) проти цвинтаря на Ошмані, неподалік від урочища Обўрок («обірок; місцевість біля бору»: з твердими **б**-!). У мовленні її сестри, а моєї бабусі Марії Степанівни (1891–1980), у якої ми з мамою жили в Глухові, поки батько був на фронтах війни, я вперше почув форми *бўлько* («білько», боляче), *двўр, снўп* (з твердими **б**-, **в**-, **н**-!). Пасічникували й чоловік Марії Олексіївни Киндяк (онуки Анастасії Степанівни) — Федір Миколайович Лисокінь (від нього почуті *вўск, мўд, рўй*), і батько матері Марії Олексіївни, Надії Іванівни Киндяк — Іван Павлович Підгорний: 1962 р. з його слів я записав назву *бўбрик* (з твердим **б**-!) 'медоносна трава', на квіти якої бджола летить «к'ерез хвоїну» (через ліс).

Не раз у наших розмовах поверталася з пітетом до вимови *бўлько* моя мати, вчителька-мовник Анна Степанівна, що змалечку загостило й мою увагу. Не пройшло і пів життя, як на черговому мовному стажуванні я зустрів пояснення цієї сільської вимови у книзі італійського славіста А. Кантаріні, який засвідчує таке: «З огляду на те, що приголосна перед *i* < **ѣ** м'яка («дыти, пысня, сьныг». — *К. Т.*), а перед *i* < **/o/** — тверда, точно як перед «и» ([дім, пізно, сніп]. — *К. Т.*), ці дві голосні «і» більше не можна вважати позиційними варіантами єдиної фонемі, вони мають розглядатися, як дві різні фонемі. На сьогодні це ексклюзивна особливість української мови², яка продовжує в цілком оригінальний спосіб фонологічну опозицію, втрачену в усьому слов'янському просторі майже тисячу років тому» [Cantarini 1999 : 175–176]. Отже, з м'якими **нь**-, **сь**- [*ньіс*] ~ *несе*, [*сьіл*] ~ *села*; — але з твердими **н**-, **с**- [*ніс*] ~ *носа*, [*сіл'*] ~ *соли*.

Он воно звідки у земляків *бўлько* з твердим **б**-! Сам звук *ў* вимовляють на Сіверщині як «і» з трохи витягнутими уперед губами (як нім. або тур. *ü*). З розмов родичів між собою та з односельцями записані форми слів *бўк, вўз, вўл, гнўй, гўсть, не дўжде, дўм, зрўст, кўнь, кўл, кўт, мўг, мўст, нўж, нўс, нўч, порўг, похўд, привўз, пўд, пўдклади, пўдкўв, пўзнала, пўзно, пўйдеши, рўз-*

¹ Само собою, тут є і всі аналоги до знайомих поліських форм *dvŭr, stŭl. sŭl. vŭz* [Трубецкой 1987 : 154].

² Звичайно ж, «нэ у тэлідыкторіф». Є надія, що спостережливі читачі поділяться, де цей спадок збережено.

ка, скрузь, стїл, сїль, хвїртка, хвїст та ін. Цей спадок довго сприймано як незвичну шановну старожитність; виявилось, до нашого роду він прийшов з праукраїнської давнини.

«Давньоруські пам'ятки південного походження (!) ще з XIII ст., а особливо часто староукраїнські пам'ятки на місці **o** та **e** в новому закритому складі засвідчують написання літер **у**, **ю**: *субутный, щюдорь* (Тип., ев., XIII ст.), *добровулно, ларивунь, василювь* (Р., гр. 1366, 12), *на своюмь* (Р., гр. 1398, 57), *Кундрать* (Р., гр. 1400, 61), *твуй, свуй* (ПС, 291), *поклунь, посланцувь* (Лист Б. Хмельн. 8.VI.1648; ВУР, I, 33) і багато інших» [Жовтобрюх 1980 : 93]. В усіх цих позиціях тепер новіший континуант **i**, — через проміжні стадії **y > ŷ**. Перехід **y > ŷ > i** могла підсилювати британська або германська індукція [Schachmatow 1912 : 96].

Теперішній ареал поширення **y/ŷ** в закритому складі виглядає як збережені частини мовного континууму, що може виявитися істотним і для проблеми слов'янської прабатьківщини (див. рис. 1), джерела й деталі див.: [Тищенко 2012 : 46].

Рис. 1. Реліктові ареали переходу $*e/o > \hat{y}e > y > \hat{y} > i$ у нових закритих складах в українських говірках та схожі слов'янські явища як імовірні частини мовного континууму³.

Українсько-верхньолужицькі міжмовні збіги є системними, адже охоплюють не лише фонетику, а й лексику, і граматику. У верхньолужицькому словнику (ODW) десятки слів мають сепаратні українські відповідники, і це виразний доказ спільного минулого. ● Серед найчастотнішої «текстотвірної» лексики — в.-луж. *wona, wono, woni*; *nichtó, nikoho, šće, tež* (пор. укр. *вона, воно, вони, ніхто, нікого, ще, теж*; при цьому чес. *ona, ono, oni, nikdo, nikoho*, пол. *ona, ono, oni, nikt, nikiego*). ● Дієслова: *čěkać, čuchać, hanić, hojić* 'лікувати', *křiwdzić, lušćić, naswarić, porubać, rjehotać, schilić, sluchać, snědać, spalić, spēwać, škrabać, wječerjeć, zrozumić, žortować*; *hrimać so, porać so, přitulić so, stykać so, zanurić so* (пор. укр. *мікати, чухати, ганити, гоїти* тощо; *pegotati, poratися* та ін. — при чес. *páratí se*, пол. *parać się*). ● При-

³ Основа схеми — (АУМ, I, к. 58–63; II, к. 51–54; III, к. 10); [Жилко 1966, карта; Стрижак 1991 : 168] та ін.

слівники: *zadarmo, tjezwoči, naraz, pomalu, trochu, čežko; wšelako, zbliska, wotkal* = *zwotkel* (пор. укр. *задарма, межиочи, нараз, помалу, трохи, зблизка, відкіль, всіляко*). ● Прикметники: *dokladny, wuski* (чес. *úzki*, пол. *wąski*), *lahodny, najhorši, najmudriši, najwyši, nastupny, njeperjadny, plódnny, pobožny, porjadny, smuhaty, čežki, starodawny, wbohi* (іранізм), *wěrnny, wěryhódnny, wohidny, wotpowědnny, wukrajny* 'іноземний', *zanjechany* (пор. укр. *вужький, плідний, огидний, відповідний, занехаяний* та ін.).

Численними є збіги іменників. ● Іменники ж. р.: *cholowy* (чес. *holinka*, пол. *cholewa*); *hańba* (сиризм через пахлаві?); *hra, hriwna, kačka, křiwna, kula, kurjawa, kwětka, lěščina, ličba, łoboda, łuka, mjeńšyna, nadžija, swajba* (пор. укр. лівобереж. *свайба*), *raproć, płachta, podłoha, podoba, pokuta, porażka, potwora, přewaha, pycha, rodžina, rostlina, rozmotwa, runowaha, samota, skiba* 'хліб'; *smuha, smužka, suchoćina* 'сухоти', *šija, škoda, trawička, třěcha, třělba* (< *str-), *wada, waha, wahi, waltora* 'вівторок' (чес. *úterek*, пол. *wtórek*), *wěra, wěža, wjerba, wotměna* 'відміна', *wuzda, zasada, žratwa*. ● Іменники ч. р.: *gwalt, gospodar, kačor, kazak* 'наказ', *kat* (іранізм), *keluch, listonoš, tjetel* 'метелик', *nahlad* (чес. *dozor*, пол. *nadzór*), *naklad, napad, napis, nasyp, pohlad, postup; pas, počatk* 'початок', *powětr* 'повітря'; *powjerch, přiklad, ptak, pysk, řězbar* 'різьбяр', *rjehot* 'регіт'; *rozhlad, rozpad, rozum, snědań, spěw, tchór, třěchar* (< *str-), *wěchc*, 'віхоть', *wjaz, wječer* 'вечеря', *wječor* 'вечір'; *wósk, wotpočink, wuber* 'вибір'; *wuj, wukrajnik* 'іноземець' (пор. *українець*, деталі нижче), *wusy* (чес. *vousy*, пол. *wąsy*); *zastupnik; žort* 'жарт', *župan*. ● Іменники с. р.: *myto, njebožatko* 'бідне дитятко' (іранізм), *paliwo, pasmo, pochowanie, powěko, smaha, slubjenje, sciehno, često, wěno* 'віно, посар'; *wócko* (білорус. *вочки*), *wucho, wuhlo* 'вугіль' (чес. *uhlí*, пол. *węgiel*); *wotkryće* 'відкриття', *zbože* 'щастя' (центральнослов'янський іранізм).

Назва *Wukrajina* з погляду лужичан: *Wkrzanie* ~ *wukraj* ~ *Wukrajina*. Рідкісну нагоду проминали дослідники, обходячи увагою схожу на етнонім українців назву полабського племені *wkrzanie* «украни, вкрани». Чому вона така подібна до імені «Україна»? Першим помітив схожість хоронімів Україна і Uckermark Й. Еглі (Egлі : 953), цит. за: (Kiss : 669). Цю етимологію згадує й О. Стрижак: назва Україна — «того ж кореня, що й хоронім Укермарк (?), земля полаб. укрів» (ЕСПР : 167). Про плем'я укрів в області Uckermark (D Prenzlau) нагадують і топоніми р. Uecker, м. Ueckermünde, ліс Ueckermünder Heide, с. Ueckeritz. Досі не було спроб пов'язати цю групу топонімів з місцевим слов'янським мовним матеріалом.

Як виявляється, в.-луж. *wukraj* означає 'чужина', *wukrajnik* 'іноземець' (ODW : 162), і саме в цей осмислений ряд стає верхньолужицька назва України *Wukrajina* (ЕСУМ 6 : 28), пор. укр. *Україна*. У своєму етимологічному словнику серболужицьких мов Г. Шустер-Шевць вважає *wukraj* *Lehnübersetzung*, тобто калькою з нім. *Aussland* (букв. «зовнішня земля»), так само, як і *tukraj* *Inland, wótcny kraj* *Vaterland* (Schuster-Šewc : 661): важливо, що лише тут ці назви системно протиставлені. Існує у сорабів і ключове для теми світоглядне поняття «w słowjanskim wukraju» 'у слов'янському зарубіжжі' (Мудра, Петр : 176).

Схожі відтінки значень є і в укр. *українці* «жителі степової частини України; степовики»; [*україна*] «країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області» (Носович) (ЕСУМ 6 : 28). Там само білорус. *україна* «місцевість за межами Білорусі, куди їздять на заробітки», також укр. [*укравка*] «залишок тканини після розкрою», *вкраяти хліба* (це не

до-тяти до краю, це від-тяти). Вважають свідчення фольклору: «Прибудь, прибудь, мій миленький, з україн далекіх», «Ой горе, горе калині при долині Та так сироті на чужій Україні <...>» (цит. за: ЕСПР : 167). Пор. і рос. *украина за Окою, Украина Терская* (Фасмер 4 : 157) — за (NB) Білим морем. Отже, «чужина»?

На тлі цих мовних відомостей верхньолужицькі слова можуть поставити крапку над **i** в етимології хороніма *Україна* і етноніма *українці*. У певний період етногенезу, під час століть слов'янізації степовиків, ціла Наддніпрянина могла сприйматися іншими слов'янами (зокрема й сорабами-лужичанами) як *slowjanski wukraj* «слов'янське зарубіжжя». Від нього утворений хоронім *Украї-іна* (як *Буков-іна, Галич-іна, Войвод-іна*). Слов'янізувавши усіх своїх іранських і тюркських сусідів-степовиків (літописних ясів, печенігів, половців, торків, ковуїв, чорних клобуків) [Прицак 1970], наш давній слов'янський народ був ототожнений з цим хоронімом *Wukraj*, від якого постали й відповідний етнонім — *українці* (пор. *wukrajnik* 'іноземець'), і назва мови — *українська* [Тищенко 2012]. Ці спостереження оцінив Г. Півторак: «Цікаві й цілком прийнятні міркування автора й щодо походження етноніма українці та хороніма *Україна*» [Півторак 2016 : 15].

Логічний розв'язок дістають і епізоди літопису про київського хлопця з оборотькою — виходить, він мовно не відрізнявся від печенігів (запис під 6476/968 р.), — як і про *євшан* (6709/1201 р.). Серед слов'янських мов слово *євшан* має лише українська, а «євшан-зілля» (поклик *рідної* землі) є для українців особливим духовним символом; водночас це з очевидністю відоме всім тюркам (печенізьке, половецьке, татарське, турецьке...) слово *yawshan* 'полин' (ЕСУМ 2 : 178).

2. Другий свідок існування праукраїнської мови — полабська мова.

Полабські збіги важливі й тому, що полаб'яни жили ще далі на захід від українців, ніж сораби-серболужичі. Відтак через ще більші розміри ареалу до пари «українська/ полабська» поготів застосовні тези, прийнятні для пари «українська/ верхньолужицька» щодо прадавності спільних мовних новацій [Шустер-Шевц 1976 : 74] та легалізації поняття праукраїнської мови [Стрижак 1991 : 178].

1. Найпомітнішими серед полабських збігів є масове заміщення довготи з наслідком **o>ü** (знову пор. сіверське **ü**): *püid* < *rodь 'під'; *püid sq* < rodь se 'під себе'; *gang püid zimq* < (*gang з нім.) *püid zemjejo* 'хід під землею'; *tüst* 'кістка'; *radüst* Radüst H *rädüst* < *radostь 'радість'; *püzniü*⁴ (< *pozdyно) 'пізно'; *pütkladě* < *rodьkladetь 'підкладе'; *zenä, plüz detq vā zāipkq* (*žena, položi dětę vь zybьkq), пол. *kobięto* (žono), *połóz dziecko do kołycki* (пор. укр. сівер. *полуж, Палужкі* 'ойконім Положки', іменник сівер. *зібка* 'колиска'); *ne-müg* (сівер. *не мюг*) 'не міг'; *Toi, püjd* 'ти піді'; тут і далі факти див. у працях: (Schuster-Šewc; Polański; Lehr-Spławiński): пор. і сівер. *туйдем, вюзь-мем, тудклади, кюстка*.

2. Значна частина полабських говірок зазнала відомого і в українській та нижньолужицькій переходу **ě > i**: *Nidiglia* Pf, *Nidiglia* K (< *nedělja 'неділя'); *Pnedigl* Pf, *Pnedigl* K, *pnedilg* < *ponedělja 'понеділок; *poniedzialek*'; *Mīch* Pf, *Mich* K (< *měхъ) 'міх'; *Junga difka* K поряд з *Junga Dēfka* Pf (= juŋgā (з нім.) *děvьka дівка 'молода дівчина').

⁴ Як бачимо, є тут і -ü- з інших етапів еволюції (докладніше див.: [Трубецкой 1987]), але вистачає і в закритому складі.

3. У полабській спільне з українською протетичне v^{-5} : *vaūzda* ‘вузда’ (Polański, 39); *vaūjā* < *цја ‘вуй’; *vaūl celā* ‘вулик бджіл’; *vaūsaī* ‘вуха’ (*uši); *waustā* ‘вуста’; *visēm* < *osmь ‘вісім’; *wattāun* (*vātāin* < *o-тунь) ‘паркан’, укр. *тин* (кельтизм); іст. *Вотнин* ‘Отинія’ (ЛР : 399); *Woastryk* (*vātrūk* < *otroкъ) ‘син’ (в.-луж. *wotročk* ‘слуга’).

4. Засвідчено вокалізацію $l > \text{ǎl} > \text{ǎū}$ (як і у словенській): *tāūcě* (= *tļcětь) ‘товче’; *raūna* (< *rļnaja) ‘повня’, *moniārđin* (= mon з с.-в.-нім., *jestь rļņjь) ‘повня’, *mon jā rāūn* < *jestь rļņjь ‘місяць є у повні’; *tauste* (< *tļstьjь) ‘товстий’; *waūno* (< vļna) ‘вовна’; *wauck* (< *vļkь) ‘вовк’; *daūdū* (< *dlgo) ‘довго’; *tāūckq* < *mļč- ‘мовчки’.

5. Полабська зберегла ознаки II палаталізації у словозміні іменників: чергування $k : c$ (ц), $g : z$ (дз) — пор. *rōkǎ/ rōce* ‘рука, руці’ (< *rōka, *rōcě), *nūgǎ/ nūze* ‘нога, нозі’ (< *noga, *nozě), *krig* ‘війна’ (з нім.)/ *vā krize* ‘на війні’; *bozi ‘боги’.

Спільні з українською риси полабської морфології містять:

6. Системні аналогії у ступенюванні прикметників і прислівників. Вищий ступінь має формант -sě (пор. -шуй, -цуй), а найвищий — префікс па- (з *naj) (Polański : 153): *lepsě, tjordesě, zaitnesě* ‘ліпший, твердіший, зимніший’; *nastāresě, nadēbresě* ‘найстаріший, найдобріший’; *namānesā* < *namьněšaja ‘найменша’; *namanāj* < *najmьněje ‘найменше’ (пор. укр. з пол. *принаймні*).

7. Короткі форми прикметників: *mucra midsa S* (= *mūkrǎ miz’ǎ*) ‘мокра межа’, *drugī, druga* (< *drugaja); *jolīvǎ* < *jalovaja ‘ялова’; *dibbra H* (= *dōbrǎ* < *dobroje) ‘добре’.

8. Полабська засвідчує аналогічне до української давнє зникнення кінцевого -тъ у 3-й ос. одн.: *trāsě* (< *tręsetь) ‘трясе’; *dāzd aīdē* < *dъzъ idetь ‘дощ іде’; *tāūcě* (= *tļcětь) ‘товче’; *jist vorē* < *jěsti varitь ‘їсти варить’ (укр. степове [варе]); *s’āibq picē* (< *skybq rečetь) ‘хліб пече’; *Jole* або *jolojie S* (= *d’olǎ, d’olojē* < *dēlajetь) ‘робить, працює’, укр. галиц. [ділає] ‘впливає’; *posē vūice* < *pasetь овьсē* ‘пасе вівці’.

9. Серед відіменних прикметників (відповідь на питання чий?) форма *malnait’iiv kneht* ‘мельників слуга’ (Polański : 100) фонетично і структурно цілком відповідає українським сіверським синтагмам *мельниківов кюнь, батьківов порюг*.

10. Форми род. відм. множини іменників жін. роду мають характерний вигляд: *pūtt’iiv* < *rodьkovь ‘підків’ (сівер. *пюдкюў*, причому, тут засвідчені й t, d : *bd’ola t’erez xvojīnu na būbryk letyt*, — і подальше «кerez»); *tāī nemās met draīzēx būd’iiv likām manē* < *tu ne-jьmašь jьētī družijīxь bogovь likām mьne ‘ти не матимеш інших богів, лише мене’; *caīstē vit grex’iiv* < *... jestь cīstьjь otь grēxovь (Христос є) ‘вільний (досл. ‘чистий’) від гріхів’ (пор. сівер. *богюв, гріхюв*).

11. Лексичних збігів з українською менше, ніж у верхньолужицькій. Цікаві давні германізми полаб. *s’āibq picē* (< *skybq rečetь) ‘хліб пече’, у якому упізнаване укр. *скиба, скибка* (як і в.-луж. *skiba* ‘хліб’) або *mestār* з н.-нім. *mester* ‘майстер’. Також *šarpǎr posē vūice* < *šarpǎr* (з н.-нім. при нім. *Schaff* ‘вівця’) *pasetь овьсē* ‘вівчар пасе вівці’ — пор. у колядці 1950-х рр. із

⁵ Полабські протетичні v - обійшов мовчанкою М. Трубецької, — як і польські, і верхньо- та нижньолужицькі: вони явно руйнують його пізнє датування протетичного v - як явища, нібито відомого тільки на сході слов’янства.

с. Мала Березянка Кв Тараща «небесний шахварю» (повідомила Н. О. Василенко, 08.2022). Лише полаб. *šarār* 'вівчар' уперше відновлює справжні зв'язки укр. *шафар/шахвар* 'пастир' з колядки. Слово засвідчене у працях Є. Желехівського та С. Недільського (Желеховский – Недільский 2 : 1084), Б. Грінченка (Грінченко 4 : 484), І. Огієнка (1924 : 462), щоразу з історично зумовленою хибною етимологією від *шафи*. Записи П. Чубинського зберегли остенсивну апробацію справжньої етимології не з прототипу нім. Schaffe 'шафа' до чудернацького *шафник (!?) нібито 'ключар', а з прототипу нім. Schaff 'вівця' до очевидного, але «здоровим глуздом» відхиленого і таки забутого 'вівчар, пастир': «*Пастушки зь ягняткомъ /Передь тимъ дитяткомъ /На колінка упадають, /Бога вихваляють: /Просимъ тебе, цару, / Небесний шафару*» (Чубинський 1884, 3 : 330) — лише тепер скажемо: «пор. полаб. *šarār* 'вівчар'».

12. У топонімічних дослідженнях 2008 р. було вперше висловлено припущення про пов'язаність топонімів в Україні від основи *Дуб'ян-/Дублян-* з гот. *daúrjan* 'хрестити' [Тищенко 2008 : 425]. Для полабських топонімів, у зв'язку з формами назв *Tumbnéizia* Pf, *Tumbneizia* K, *Dumpneicia* H, *Dumpneitzia* B1 K. Полянські також зазначає: «*dorņajǎ* 'хрещальня' (похідне від *doro* 'хрест')» (Polański : 89); пор. і р. Дубниця Рв (СГУ : 185). Це засвідчує реальну слов'янську мову, де такі слова справді існували, й дає нову підставу повернутися до топонімічних околиць схожих назв у топонімії України (Дуб'янка Льв, Дуб'янщина Пл, Дубляни Льв2, Рв; Дублянка Хк та ін.).

Іноді полабський словник містить слова, які згодом збереглися одне в українській, а інше в російській: *rāzi* < *гъзе 'рожь', але і *vāz zaīto* 'віз жита' тощо. Як бачимо, характер аналогій української мови з полабською відмінний від українсько-верхньолужицьких збігів, де при схожих на полабські звукових процесах особливо вражає матеріальна близькість словників: тут цього немає. Лише за станом розвитку явищ компенсаторної довготи полабська виявилася особливо близькою до сіверської говірки української мови (як сказано, 46 збігів). Є й окремі лексичні ізоглоси, що оживили спогади автора з 1940-х років: укр. сівер. *зібка* 'колиска', *Божутко* (дит.): *būžott'ū*/*božet'ko 'іконка'.

3. Третій свідок давності української — поліський характер реліктових оскольських говірок. Науковою заслугою діалектолога Ф. Жилка стало розміщення на картосхемі діалектів української мови острівного ареалу на схід від Сіверщини — оскольської групи українських говірок на Верхньому Дону, які він показав кольором як поліські, відмінні від слобожанських говірок козаків-осадників XVII ст. [Жилко 1966 : карта на вкладці]. З надбань європейської діалектології [Weijnen 1977] очевидним є те, що в такому разі йдеться про класичний реліктовий ареал, автохтонний і давніший від навколишніх російських говорів, які тепер його оточують після експансії з Надоччя у XIV–XV ст. Родом з Вороніжчини були діячі української культури М. Костомаров, В. Ярошенко, Є. Плужник.

Як видається, не існувало перехідних українсько-російських говірок (подекуди описані інволюційні процеси реліктових ареалів [Бескровний 1928; Солонська 1962]). Натомість українсько-білоруська перехідна діалектна зона велика і добре вивчена [див: Скопненко 2015]. Апробацією наведених мовних фактів стало комплексне картографування цих територій у працях генетика О. Утевської [Утевская 2017 : 154, 157 та ін.]. З її картосхем статистично достовірних градієнтів генетичних відстаней українців і росіян

Слобожанщини впливає, що ці два ареали якісно різні: українське населення має чіткі генетичні західні зв'язки в напрямку до Хорватії та Адріатики, а російське — чіткі північно-західні через Білорусь і Підляшшя в напрямку до Балтики [Утевская 2017 : 141, карти 3.20 (а, б)]⁶.

«Дифтонгічний рефлекс» -о- оскольських говірок [нўеж] 'ніж', [лўей] 'лій' разом з іншими частинами ареалу цього явища (на рис. 1 вище: сіверські, берестейські, закарпатські, острівні в Молдові й Росії) відповідають правилу периферійних архаїзмів (Ж. Жильерон, карта № 1 франц. *a, é, es, ars* < лат. *apis* 'бджола'). Згідно з ним, «однакові мовні явища на краях ареалу свідчать про повсюдність їх у всьому ареалі в минулому» [Тищенко 2007 : 79, 85].

4. Четвертий український свідок — молодше білоруське лідсько-лоївське пасмо ізоглос. Це пасмо розтинає навпіл білоруський мовний ареал від Ліді до Лоева. На північ від нього кажуть *цялёнак, парасёнак, ягнёнак, дзіцёнак, новая хата, новую хату, тўча, вўтка, лўлька, на́да, бярэць, нясець, грэіць, ядзім, дадзім, пагнаў валёў, кароў*. А на південь від цього пасма звучать форми з явно українськими аналогами: *цяля, парася, ягня, дытына, нова хата, новую хату, хма́ра, ка́чка, кальска, трэ́ба, бярэ́, нясе́, грэе́, ямо́, дамó, пагнаў валя́, карóвы* (докладніше див.: [Тищенко 2002а]). Тобто білоруська сформувалася пізніше від двох виразно відмінних діалектних груп — попередниць діалектних континуумів (майбутніх української та російської), у кожній з яких, отже, була власна історія⁷.

Лідсько-лоївське пасмо ізоглос вивчав проф. Ю. Шевельов: саме він достеріг тут найслабшу ланку концепції акад. О. Шахматова про одночасне виникнення трьох «східнослов'янських» мов. Ю. Шевельов виявив і розбив цю ланку, довівши, що білоруська постала не з диференціації «прауруської», а зі злиття двох уже відмінних діалектних одиниць. «Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його означало падіння цілого муру» [Шевельов 2009, I : 12].

З фактом давности етноніма білорусів у формі лит. *gūdas*, латис. *guds* початку нашої ери ці твердження входять у суперечність, або спонукають відсунути проблему формування протоукраїнських і кривичьких говірок до часу перед готами. Говірка кривичів стосується російської та білоруської [Николаев], але до української не причетна. Ця говірка історично раніша від російської мови, отже, — доросійська, як і добілоруська. І тому придатна на роль науково обґрунтованої «колиски на двох»: однак на двох ідеологам нецікаво.

Знову свідчать сусіди: етимологічний словник литовської мови серед похідних від латис. *krievs* 'кривич, росіянин' вказує латис. *kriev.ābuols* 'огірок' — букв. 'кривичьке (російське) яблуко'. Відоме й лит. *gūd.obelė* 'яблуня-дичка' — букв. 'готська (білоруська) яблуня' (у статті лит. *gūdas*, латис. *guds* 'білорус'). «Це слово (*gūdas*) первісно означало готів, адже білоруси, як і давні пруси у пониззі Вісли, перебували під владою готів» (Fraenkel :

⁶ Тут генетика «просто» підтвердила гіпотезу М. Трубецького: «Ця суперечність між слов'янськи орієнтованим Півднем і пов'язаною з Балтикою Північню східного слов'янства могла виникнути дуже давно; лише згодом її втіленням стала поява двох культурних центрів — Новгород на півночі й Києва на півдні» [Трубецкой 1987 : 148]..

⁷ Автор вдячний акад. НАНУ Г. П. Півтораку за теперішню термінологічно коректну модифікацію цієї тези (2016).

174) (це події II–IV ст.). Згадує про цю назву білорусів і М. Фасмер у статті про м. Гдов. Міккола виводить і *Гдов*, і пол. *Gdów* (теперішнє с. Годів Тр в Україні) «від власного імені *Гѣѡъ, яке відповідає лит. *gūdas* ‘білорус’ і походить з назви готів» (Фасмер 1 : 400), і ця пам’ять литовців найдовша, бо готів здолали гуни й слов’яни 1600 років тому: чи не починає в такому разі це прадавнє литовське свідчення про білорусів видаватися черговим парадоксом слов’янської історії?

Детальніше тему опрацьовано в іншій публікації [Тищенко 2012 : 48–52].

5. П’ятий свідок давности низки українських мовних рис (XI–XII ст.) — новгородські грамоти. Не зразу прийшло усвідомлення того, що й вони є свідком існування вже в ті часи живої праукраїнської мови. Це і спонукає повернутися до публікації двадцятирічної давнини — [Тищенко 2002 : 172–179].

Принципово новий тип історичних джерел про мову Київської Русі не очікувано з’явився з відкриттям берестяних грамот. Від часу перших знахідок цих пам’яток у Новгороді 1951 р. експедицією під керівництвом А. Арциховського їх там добуто вже понад 900, ще близько 50 — у Старій Русі, Пскові, Смоленську, Мстиславлі, Твері, Москві, Торжку, а також у Вітебську і с. Звенигороді під Львовом [Янин, Зализняк 1968; Янин 1975; Свешніков 1990]. Незвичним є їхнє вживання всіма верствами тодішнього суспільства Русі — від посадника до кабального селянина. На бересті писали «листи родичам і друзям, складали офіційні документи й заповіти, угоди, купчі, охоронні та інші грамоти, судочинні акти, службові рапорти, записували суми данини й вотчинних податків, переліки недоплат, списки боргів за позикою, вели записи придбаних, але ще не одержаних товарів, прибутків у грошах і натурою на користь держави, феодалів, купців. (Це) пам’ятки щоденної побутової і ділової писемности» [Жуковская : 31–32].

Знахідки грамот значно поглибили знання про мову Київської Русі, яка, проте, й надалі залишається «вузлом історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем» [Тараненко 1993]. Автентичний матеріал у разі підсилив саме перший з цих двох блоків. У ньому протистоять дві дослідні платформи: 1) від прамови через регіональні прамови до сучасних мов; 2) від діалектів прамови до сучасних мов. О. Тараненко згадує і вплив на дослідника культурно-історичного середовища (Візантія, церква, нормани, польська мова, Росія, СРСР).

Звичайно, прибічники гіпотези реального існування однієї давньо-східнослов’янської мови, або, вживаючи науково некоректний (надто в російській версії) термін, «давньоруської», вказують на цілих три виразні фонетичні риси, спільні для сучасних трьох східнослов’янських мов: 1) повноголосся, 2) початкове **о** на місці давнього **je** (у кількох словах) і 3) **ч**, **ж** на місці колишніх **tj**, **dj**, **kt**⁸ [Иванов 1990 : 143]. На це існують заперечення про мікромасштаб⁸ ознак 2 і 3 та про три не менш виразні відмінні риси в межах самих східнослов’янських мов, а саме: на *півдні* — це фрикативне **ћ**, брак «акання» і пом’якшуваности приголосних перед **е**; на *півночі* — проривне **g** і

⁸ Не роблячи явних висновків, О. Трубачов просто підрахував кількість статей в етимологічному словнику М. Фасмера: з 11 тис. загальноновживаних слів російської мови спільними тільки з українською і білоруською мовами є 72 слова (0,65 % словника) [Трубачев 1957 : 67]. Такими виявилися розміри «колиски». Для порівняння — спільнослов’янських слів у тому словнику близько 3200 (до 30 %).

наявність двох інших рис⁹ [Русанівський 1996 : 252]. А. Залізник теж визнає, що якраз «дослідження давньоновгородського (за матеріалами берестяних грамот) і давньопсковського діалектів показало, <...> що повної єдності тут (у мові Київської Руси. — К. Т.) насправді не було» [Константин Багрянорудный 1991 : 311].

Як зазначає Г. Півторак, «законодавцями моди» у книжній вимові, звичайно ж, були столичні (київські) книжники. Зокрема, вони вимовляли **г** як **ћ**; **ѣ** («ять») — як **і**; **и**, **і** як **и**; приголосні перед голосними **и**, **е** вимовлялися твердо тощо. Київська вимова писемних текстів з типовою для неї українською фонетикою особливо поширилася в Новгороді й усій Новгородській землі. Завдяки широкій грамотності населення Новгородщини київська книжна вимова «стала органічною частиною повсякденного народного мовлення, вплинула на формування новгородських діалектів і збереглася аж до нашого часу <...> Ще й нині в північній та в західній частині середньоросійських говірок вимовляють *на столі, на коні, к землі, ріка, білої, всі, мні, тобі, собі* тощо» [Півторак 2001 : 102–103].

Викликає інтерес концентрація у псковських і новгородських говорах не тільки цієї суто української риси **і** (< *ѣ), а й низки інших, не менш типових для української мови, але відсутніх у російській і білоруській. Перелік їх подає, наприклад, П. Ковалів: це м'яке **ц** (< *ѣ), **ов** (< *ѣл, ѣл), **і** (< **о**, **е** в нових закритих складах), **и** (< *у, і). Тут же згадано спільні риси української і білоруської мов, яких немає в російській: «**и** (< *ѣ, ѣ перед **ј**), **ри**, **ли** (< *гъ, гъ, ѣ, ѣ), **в-у**, **і-й** на початку слова» [Ковалів, 244]. Серед рис, притаманних лише українській мові (деякі є і в білоруській), Г. Півторак називає також розвиток **і** (< **о**, **е** в нових закритих складах), приставні **о-**, **і-**, сполуки **-ри-**, **-ли-** між приголосними (*гриміти*, *дрижати*), форми *мий*, *злий*, *ишя*; **у** < **л** (*вовна*, *повний*), м'які **зь**, **ць**, **сь** у суфіксах. Лише з виникненням цих фонетичних рис протоукраїнські діалекти, на думку дослідника, набули всіх основних особливостей сучасної української мови як завершеної мовної системи [Півторак 1996 : 277].

За Г. Півтораком, у галузі лексики до XI–XII століть уже сформувалися виразні протоукраїнські особливості. Справді, у тогочасних пам'ятках «засвідчено чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови» [Півторак 1993 : 131]. З-поміж наведених Г. Півтораком слів у новгородських грамотах трапляються *гличик*, *жито*, *кожух*, *вгъвериця*. Крім того, як зауважив О. Горбач, псковсько-новгородські говірки й північноросійський діалект у цілому характеризувалися також «наближеною до **і** вимовою голосного **ѣ** (ять) в положенні перед пом'якшеним приголосним (*сьить* 'сітка, мережа', деінде — *сьеть*), як не враховувати лексичних особливостей, спільних подекуди радше з українщиною, ніж з південноросійським діалектом (новгородські *конь*, *орать*, *попел* — південноросійські *лошадь*, *пахать*, *зола*)». За О. Горбачем, це — можливий «слід живіших зв'язків із Києвом дніпровським водним шляхом» [Горбач 1996 : 219].

Не можна сказати, що українсько-новгородських мовних аналогій досі «не відчували» російські дослідники. Але логічного висновку тут переважно уникають, водночас вказуючи на «впертість» мовних форм пам'яток — звід-

⁹ Пор. схожу оцінку у Т. Вендіної: традиційні критерії — прасл. *kv, *gv > *cv, *zv; *tl, *dl > *l і подібні «фонетичні ознаки мають значною мірою випадковий характер і відібрані з низки інших можливих ознак штучно для підтвердження членування, здійсненого переважно за культурно-географічною ознакою» [Вендіна 1990 : 4].

си їхні знаки оклику в дужках і помітки NB [Янин, Зализняк : 271, 274, 285]. Проте коли таких форм *ad hoc* у якомусь листі нарахуємо з десятків — даремно й далі трактувати їх як випадкові. Р. Аванесов попервах узагалі обстоював мало не суцільну «неграмотність» авторів новгородських берестяних грамот, оголосивши всі «ненормативні» написання описками, «позбавленими мовного значення» (ПЛА : 80), трактував появу в північноросійському діалекті у певних словах щільної вимови *г*, а потім її втрату як таку, що «всупереч <...> О. Шахматову не стоїть у жодному зв'язку з давньою південноросійською (? — К. Т.) (київською) традицією» (ПЛА : 99). При цьому він покликався на попередників: О. Селищева й В. Борковського.

Згідно з настановою В. Яніна й А. Зализняка, «безперечно (курсив наш. — К. Т.), частина таких випадків — це просто помилки»; однак, «наприклад, у грамоті 406 <...> немає жодних помилок чи недбальства, і при цьому в усіх трьох точках, де очікується **ы**, стоїть **и**: ми, синові, си́ну» [Янин, Зализняк : 110]. Така ж картина спостерігається ще в 6 грамотах, що спонукало б до певних висновків. Проте в покажчиках усі ці написання позначені лише знаком «(!)», тобто як невластиві майбутній російській книжній вимові. Безстороння позиція проглядає і в таких коментарях: «Окремо стоять написання **ро**, **ръ** замість **ре**, оскільки тут ми, можливо, маємо справу зі ствердінням /rʲ/» [там само : 126]. Масові факти переходу **ѣ** в **і** також викликають тут занепокоєння, а звичайні в берестяних грамотах написання *тихъ, всихъ, всимъ* оголошуються «непоказовими для графіки» [там само : 105]. Або в іншому місці: «В *ихалы* штрих наприкінці, можливо, випадковий, тобто малося на увазі *ихаль* «ехал» [там само : 203]. У покажчику вже зазначено: «что бы ихаль 354 (**ѣ** поже на **ы**)» [там само : 305]. Останній випадок принципово важливий, адже від нього залежить етномовна атрибуція автора листа. За опублікованими тепер якісними зображеннями грамот видно, що геть усі літери **ѣ** писані з коротшим другим елементом. Не є винятком і остання літера в рядку «**и дидѣ молисѣ, чтобѣѣ ѣхалѣѣ**».

Дослідивши грамоти, А. Зализняк мусив-таки заперечити концепцію так званої прасхіднослов'янської мови: «Давньоньгородський діалект XI–XII ст. постає як продукт тривалої взаємодії давнього північнокривичького і давнього ільменсько-словенського діалектів, між якими було чимало відмінностей. Давній північнокривичький діалект не міг бути відгалуженням того діалекту, який побутував у Південно-Західній Русі і ліг в основу «стандартної» давньоруської мови. Між цими двома діалектами вже в XI–XII ст. існувала ціла низка істотних відмінностей. Лише деякі з них могли в принципі встигнути сформуватися в IX–X ст.; значна частина цих відмінностей з необхідністю має бути віднесена до праслов'янської доби. Отже, відмінності між цими діалектами суперечать концепції прасхіднослов'янської мови¹⁰ як генетично монолітного відгалуження від праслов'янської мови» [Зализняк 1988 : 176].

¹⁰ Діалектолог С. Ніколаєв відвертіший: «Насправді виявляється, що прийнята східнослов'янська нічим не відрізняється від праслов'янської» [Ніколаєв 1994 : 23]. Попри настанову на «пошуки єдності» бував критичним і О. Трубаčov: «Я думаю про тих дослідників, які ведуть відлік Росії і російської мови тільки з XIV ст., як і мов української та білоруської <...>. Проте як розв'язати тоді загадку Новгороду і його мови?... Ось приклад умовної схеми, яка втискає у прокрустове ложе надто пізніх дат насправді значно давніше й безперервне існування російської мови, а можливо й мов української та білоруської» [Трубаčov 1992 : 14–15]. М. Трубецької, хоч і тенденційно відтермінуючи українські звукові зміни до XII ст., визнавав, що «те, що становить звукову своєрідність української, виникло в першу половину “періоду 1164–1282”, тобто перед розпадом спільноруської мовної єдності: “праукраїнська”

У нашій статті 2002 р. зібрано 711 українсько-давньоновгородських мовних аналогій у берестяних грамотах. Станом на 2000 р. їх знайдено: в галузі фонетики — 256 (150 голосних, 106 приголосних); морфології — 151; морфології — 182 (109 дієслів, 73 імені); лексики — 89 (18 дієслів, 71 ім'я); синтаксису — 33 [Тищенко 2002 : 178]. Після XIV ст. більшає текстів, які справляють враження написаних сучасною російською мовою. Наприклад: № 260 і № 345 (XIV ст.), № 363 (XIV–XV ст.). В інших грамотах скупчується щораз більше явищ не книжної російської мови, що виразно свідчить про дальше формування місцевого діалектного мовлення, — наприклад, № 266 (XIV ст.). У типових фонетичних особливостях через віки чути й мовлення слов'янізованого карела (це при тому, що одна з грамот — № 292 (XIII ст.) з язичницькою молитвою — взагалі написана по-карельськи [Янин 1975 : 75]).

На тлі цих двох тенденцій до мовної інтеграції та локалізації в берестяних грамотах помітно і третій, на нашу думку, — «київський вектор». Річ у тім, що особливе місце серед берестяних грамот у середині XIV ст. посідають листи першої особи тодішньої новгородської держави — новгородського посадника Онцифора Лукинича, відомого й раніше з документів 1342–1367 років. Його мовлення в дивовижний спосіб сполучає чимало типів рис, властивих пізній староукраїнській або ранній середньоукраїнській мові XIV ст. Тут зосереджено в кількох рядках і ознаки щільного г і тверде р, і перехід **ѣ** в **і** («Онцифор майже всюди пише **и** замість **ѣ**» [Янин, Зализняк : 247]), і заміна **ы/и**, і збереження старих **-кы-**, подібні до української лексики (*добрий, коли, пшєнка*), морфологія (інфінітиви на **-ти**, форми займенників *тобѣ, соби, мни, с ким*, кличний відмінок (*а ти, нестере*), передмайбутній час (*будешь послалъ*), гоноратив *диду молиса чтобы ихалы*), і навіть синтаксис (*кони корми*). От ця системна зосередженість в одному ідіолектному мовленні трьох десятків (!) різних проявів «протоукраїнського комплексу» якраз і позбавляє опонентів шансу вкотре проголосити їх випадковими.

Після прочитання А. Арциховським, уточнень Л. Черепніна, В. Яніна й А. Зализняка відповідні частини грамот XIV ст. № 354 і 358 мають такий вигляд.

Грамота № 354 (зворот). и диду молиса (проси) чтовѣти и халѣ в нюркивъ • монастырѣ пшенки попрошалѣ • а сди еє не надиса •

Грамота № 358. поклонѣтѣ ѡспѣжи мѣтери • послалѣ ксѣмь с посадничимѣ манѣиломѣ • к • (20) бѣлѣ • (сувоїв полотна) к товѣ • а тѣти, нестере, про чицакъ (шолом) пришли ко мни грамотѣ с кимѣ будешь послалѣ • а в торжокѣ прихавѣ • кони корми добрым синомѣ • к житници свои замокъ приложи • а на гѣмни стон, коли молотѣтъ • а кони корми ввсомѣ при [сов]и а в мирѣ [•] а в клитѣ ржи <...> перемирѣ и ввсѣтъ такоже • <...>

А. Зализняк не відчував синтагму *будешь послалѣ* як композит [Зализняк 2006 : 219–220]. Натомість вона видається формою 2-ої ос. одн. передмайбутнього часу (ПМЧ), звичайного у «Правді руській», грамотах XIV–XVII ст. і досі живого в Галичині, на Поділлі, Покутті й Буковині (для місцевого мовлення тут цілком рутинна репліка «*Передаси з ким будешь послав*»). Сам факт такого відрізка тексту в грамоті стає новим морфологічним аргументом сформованості системи визначальних рис української мови станом на XIV ст.

існувала, таким чином, не після, а до розпаду спільноруської мовної єдності» [Трубецької 1987 : 167], і з цієї причини «єдиної “правеликоруської” мови ніколи не існувало» [там само : 166].

Очевидно, що грамоти № 354 і № 358 мають найбільше українських мовних аналогій, поготів на тлі двох інших тенденцій. Як відомо, у Новгороді тривалий час (щоправда, раніше від XIV ст.) посадниками були переважно кияни або вихідці з сусідніх з Києвом земель [Янин 1962 : 53]. Імовірно, що якраз у високому соціальному стані новгородського посадника Онцифора Лукиничича варто шукати його зв'язки чи родинну пов'язаність з Києвом, що й зумовило прямі київські мовні впливи на місцеве мовлення. Це стає вагомим аргументом обґрунтування історичних обставин здавна відомих численних праукраїнських впливів на лексику не лише новгородської говірки (*пончохи, черевики, свитка, швец, почекаць, домовище, орать, дековаються, скипа, чуть, даси, ослон*), але й сусідньої тверської говірки (*трохи, досить, краше, горше, полица, шкода, зробить, уперши, торба, толока, горелка, хата, вжахнутья, дуже, знайти, цыбуля, хувать, сопсовать, поретовать*) [Даль 4 : 32]. (Досвідчений В. Даль адекватно «відчував» українську мову як відмінну від російської і тому свідомо не включив її до свого словника¹¹).

Детальніше тему опрацьовано в іншій публікації [Тищенко 2012 : 48–52].

6. Шостий свідок — список М. Сводеша як «годинник» для праслов'янської (III ст. н. е.). Зіставлення списків Сводеша слов'янськими мовами. У списку М. Сводеша ще у 1950-ті роки виділено найстабільніше «осердя» словників мов світу. Метод М. Сводеша має назву глосохронології або лексикостатистики і вживаний при вивченні сотень різних мов. Лексикостатистична глосохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов, виходячи зі спостережень про рівномірну швидкість змін цієї найбільш сталої частини словника, уживаної у звичайних і, отже, найістотніших ситуаціях спілкування. Спочатку М. Сводеш відібрав до цього списку емпіричним шляхом 215 слів, найуніверсальніших за змістом (повсюдно вживаних у мовах світу).

М. Сводеша цікавила збережуваність кожного з 215 слів. Р. Ліз звів у систему цифрові дані, отримані на доступних текстах пар мов з давньою писемністю, як-от: • середньоєгипетська ~ коптська, • давньо- ~ новогорьцька, • латина ~ сучасні романські та ін. Виявилось, що за 1000 років 215 слів списку збереглися в них на 76–85 % [Сводеш 1960 : 34, табл.], звідки середня величина 81 %. Отже, після першої тисячі років нарізного існування двох мов-нащадків списки схожі на $0,81^2 = 0,66$; після другої тисячі років — на $0,66^2 = 0,43$ і т. д.

Наявний в інтернеті список виявляє збіг в усіх слов'янських мовах слів:

ти, ви, там, де, весь, кілька, мало, один, два, три, чотири, п'ять, широкий, вузький, тонкий, дитя, мати, риба, воша, черв'як, листок, корінь, кора, трава, м'ясо, кров, кістка, яйце, ріг, перо, голова, ніс, зуб, язик, коліно, рука, живіт, серце, пити, їсти, ссати, плювати, дихати, сміятися, спати, жити, вмирати, копати, летіти, лежати, сидіти, стояти, падати,

¹¹ «“О наречіяхъ великорускаго языка”. Самый оглавокъ этотъ показываетъ, что здесь не будетъ речи о языке малорускомъ <...>» (Даль 4 : XXVII). «Въ малорускомъ: “нехай и чергъ, абы не москаль” <...> слышится уже нѣчто вовсе чужое. Въ Малоросіи и граматика своя, отчасти славянская <...>» (там само : XVI). «Въ смоленскомъ наречіи <...> аканье это усиливается на западъ и югъ, черезъ Бѣлую до Черной и Малой Руси, переходя въ языки польскій и украинскій» (там само : XLVII). «У Новгородцевъ <...> въ общихъ съ Україною словахъ <...> ударенье перенесено на другой слогъ <...>; неменѣ того мы слышимъ тамъ немало украинскихъ словъ» (там само : XXXII).

давати, терти, шити, грати, змерзнути, сонце, дощ, ріка, озеро, море, сіль, камінь, пісок, земля, небо, вітер, сніг, лід, дим, вогонь, попіл, зелений, білий, чорний, ніч, день, теплий, холодний, повний, новий, старий, круглий, гострий, тупий, мокрий, сухий, близький, далекий, правий, лівий, в, з, і, ім'я.

Таким чином, у списку 97 слів (47 %) взагалі ті самі для всіх без винятку слов'янських мов. Якщо за 2 тис. років нарізного розвитку списки схожі на 43 %, а тут кожна пара слов'янських мов має 47 % спільних слів зі списком кожної іншої слов'янської, то це відповідає часу бл. 1,7 тис. років тому, тобто стану на III ст. н. е., що не порушує хронологічних рамок праслов'янської мови.

У емпірично знайденому М. Сводешем «осерді» словника нові слова з'являються вкрай рідко. А проте серед цих 215 базових слів виникли новації, у тому числі й лише у якійсь одній мові. Українських новацій у списку найбільше — 18: *людина, тварина, дитина, дружина, ненька, крига, чоловік (2), смалець, мотузок, багато, він, жбурляти, рахувати, важкий, гарний, чималий, чухати*. Отже, ці слова років за 400 замінили собою 18 попередніх, давніших одиниць списку — його 8 %.

Російських новацій — 14, причому зовсім відмінних: *длинный, тяжёлый, хороший, большой, ребенок, глаз, туча, царапать, сжимать, кушать, зола, красный 'червоний', грязный, ладонь*. Є ще 8 болгарських новацій, по 6 македонських і польських, 5 чеських, 4 словенські, 3 білоруські, по 2 хорватські і словацькі.

Окремі слова — спільні для кількох мов, що має вказувати на проживання разом частину історії: рос. *женщина* ~ білорус. *жанчына*; болг. *голям* ~ макед. *голем* 'великий'. Історично зумовлені чес., слц., пол. *matka* 'мати' або укр. *хмара, лічити, дряпати, брудний, трохи* ~ білорус. *хмара, лічыць, драпаць, брудны, трохи* ~ пол. *chmura, liczyć, drapać, brudny, trochę* та ін. На тлі численності цих очевидних сепаратних ізолекс наявна єдина ексклюзивна ізолекса, спільна для (пра)українських і (пра)російських новацій базового словника Сводеша — *хороший* (не тотожний чи повний відповідник, а слабший синонім *доброго*), яка водночас відрізняє цю пару від мов решти слов'ян: отже, кривицько-полянські контакти у часи існування базового словника слов'ян теж були, — але мінімальні (докладніше див.: [Тищенко 2012 : 51–54; 2020 : 193–194]).

Такі аргументи й помітніші факти сліду міжслов'янських мовних зв'язків українців. Їх логічно доповнюють розглянуті далі приклади сліду українських історичних мовних контактів з неслов'янськими сусідами.

Дата надходження до редакції: 03.01.2023
Дата надходження після доопрацювання: 17.01.2023
Дата затвердження редакцією: 20.01.2023

Received: 03.01.2023
Received in revised form: 17.01.2023
Accepted: 20.01.2023

(Закінчення статті див. у наступному номері журналу)